

Робота Семижен Алли Володимирівни

на тему:

«Аномія як філософсько-правова проблема»

Наукова робота під шифром «Девіація»

2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ АНОМІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ	6
1.1. Поняття та ознаки аномії в теоріях вчених доіндустріального суспільства.....	6
1.2. Основні теорії аномії ХІХ-ХХ століть.....	11
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ, СПЕЦИФІКА І ЧИННИКИ РОЗВИТКУ АНОМІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	19
2.1. Становлення сучасного поняття аномії у філософсько-правовому дискурсі ХХІ століття	19
2.2. Особливості прояву аномії в українському суспільстві та можливі шляхи її подолання.....	25
ВИСНОВКИ.....	33
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	36

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку України як незалежної держави є типовим для розвитку посттоталітарних суспільств з усіма наслідками, притаманними для перехідного періоду від тоталітарного до демократичного суспільства. Система норм та цінностей зазнає змін разом із усіма сферами суспільного буття на тлі складної зовнішньо-політичної обстановки. Поза сумнівом одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісно-нормативна парадигма. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є нормою та цінністю, може розглядатися як стабільна система. І навпаки – ціннісно-нормативна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції таких ціннісно-нормативних розколів.

Розбалансованість ціннісно-нормативної системи, соціальних зв'язків, їхня активна деформація, які заважають відтворенню цілісності соціуму, виступають у якості основних причин такого явища, як аномія. Основна його сутність полягає у тому, що суспільство, як багаторівнева система, знаходиться у такому стані, для якого притаманна відсутність загальноприйнятих цінностей та норм, що є універсальними регуляторами соціальної поведінки людей. Феномен аномії посилює процес дезорієнтації у системі цінностей та норм, що властива як суспільній, так й індивідуальній свідомості. Тому окреслення механізмів долання цього «зачарованого кола» є нагальним питанням філософської рефлексії.

Наведена проблематика обумовлює актуальність обраної теми дослідження в контексті розвитку сучасного українського суспільства, оскільки стан аномії загрожує різноманітними видами порушень у ціннісно-нормативній системі суспільства, що може призвести до втрати ним здатності до

самовідтворення, знецінення своєї якісної визначеності, ідентичності.

Саме тому потреба подальшого поглибленого осмислення феномену аномії як складного в соціальному плані явища, яке стосується складних процесів соціального життя, зокрема: субстанційних проблем взаємовідносин соціуму і особистості, самоідентифікаційних процесів масової свідомості, проблем соціалізації особистості в умовах руйнування соціального простору, форм і методів подолання індивідом аномійного відчуження, - і досі залишається актуальною.

Теоретичні основи дослідження явища аномії були закладені у працях багатьох науковців і мислителів, зокрема: О.Анцупова, Р.Вагнера, Е.Дюркгейма, А.Грицанова, А.Камю, Дж.Локка, Г.Маркузе, Р.Мертон, Т.Парсонса, А.Сміта, Е.Шефтсбері, О.Шипілова, Р.Дарендорфа. Зазначена тематика привертала та продовжує привертати увагу таких сучасних вчених як О.Ю.Тергенєву, Л.В.Глушкову, Ю.М.Антоняна, О.М.Сахань, В.В.Кривошеєва, Є.І.Головаху, В.І.Тимошенко, Н.В.Щербакову, Ю.Ж.Шайгородського, В.А.Бачиніна та ін.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз феномену аномії у суспільстві. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- дослідити поняття та ознаки аномії в теоріях вчених доіндустріального суспільства;
- з'ясувати специфіку основних теорій аномії XIX-XX століття;
- виявити становлення сучасного поняття аномії у філософсько-правовому дискурсі XX-XXI століття;
- проаналізувати особливості розвитку аномії в сучасному українському суспільстві та визначити можливі шляхи її подолання.

Об'єктом дослідження є аномія як філософсько-правова проблема.

Предмет дослідження – специфіка становлення та розвитку явища аномії як особливого феномену суспільства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять загальні та спеціальні методи наукового пізнання, застосування яких обумовлено об'єктом і предметом дослідження.

Насамперед, це загальнофілософський метод, використання якого дало можливість виключити суб'єктивність у вивченні явища аномії, оскільки досліджуються саме ті конкретно-історичні моменти, коли відбувалося становлення і розвиток цього явища.

Застосування діалектичного методу дозволило розглянути досліджуване явище як таке, що розвивається і знаходиться у взаємозв'язку з іншими явищами суспільного життя.

Використання формально-логічного методу дало змогу провести аналіз та синтез явища аномії, причин її виникнення, а також вибудувати індуктивні та дедуктивні логічні умовиводи.

Використання герменевтичного методу сприяло тлумаченню поняття “аномія”.

Історичний метод дав змогу розглянути причини виникнення аномії в процесі історичного розвитку, з'ясувати особливості різних етапів вказаного розвитку, а також його тенденції.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, двох розділів, що мають чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел (50 найменувань). Загальний обсяг роботи – 40 сторінок, з яких 33 стор. – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ АНОМІЇ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

1.1. Поняття та ознаки аномії в теоріях вчених доіндустріального суспільства

Протягом свого історичного розвитку різні суспільства проходили через стани криз і дезорганізації, які порушували сформований порядок, підривали стабільність соціуму, руйнували його систему норм і цінностей. Одним із таких кризових станів є аномія, що дослівно означає «беззаконня» (давньо-грецьк. α – заперечення, $\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ – закон) і характеризується неузгодженістю основних регуляторів соціальної структури – цінностей, відсутністю чіткої системи норм [1].

Співвідношення закону і беззаконня, протиставлення цих явищ та їх вплив на організацію суспільного життя ми знаходимо у найдавніших джерелах, починаючи з релігійних настанов.

Так, у Старому Заповіті під беззаконням розуміються будь-які дії, що йдуть врозріз з волею Бога, порушують Його повеління. Суб'єктами беззаконня виступають індивіди, які не виконують заповіді, дані Богом, винні в гріхах, пороках, злочинах. Якщо «номос» (закон) в біблійному значенні це, перш за все, Закон Божий, то аномія (заперечення закону) - це порушення Закону Божого. Подібні порушення можуть бути обумовлені або несвідомою духовною сліпотою, або банальною недбалістю, легковажним потуранням, або ж свідомо проведеною несправедливістю і навмисною богоборчою зухвалістю.

У Новому Заповіті поняття беззаконня (аномії) зустрічається досить часто. При цьому воно використовується в декількох значеннях. Його вживає Ісус Христос по відношенню до тих, хто не виконує волю Отця Небесного: «І їм оголошу Я тоді: «Я ніколи не знав вас, відійдіть від Мене, хто чинить беззаконня» (Мат. 7, 23). Ним користується апостол Петро, кажучи про

грішників, «хто ходить за нечистими пожадливостями тіла та погорджує владою - зухвалі, самолюбні, не лякаються хулити владу ... Вони приймуть плату за лихо» (2 Пет. 2, 10-13) [2].

Власне, поняття «аномія» виникло більше двадцяти століть тому. Воно зустрічається ще в працях античних мислителів, зокрема в Еврипіда та Платона. Виникнення цього явища пов'язане з формуванням культури полісу в Давній Греції, коли процес розкладу традиційної культури і способу життя, що породив економічну нерівність і політичні пристрасті, почав асоціюватися у свідомості людей з соціальною дисгармонією. Для Еврипіда воно символізувало жорстокість буття, закони якого непідвладні людині. Платон поняття «аномія» використовував для позначення анархії, безладу, беззаконня, безвір'я, непомірності і несправедливості. Справедливість і закон, як підкреслював Платон - найпрекрасніші речі, а найганебніші - несправедливість і беззаконня, і саме вони можуть згубити державу. Платон постійно акцентував увагу на тому, що суспільство не може існувати без законів. Злочинець повинен бути покараний. Як хворому краще довірити своє тіло лікареві, так і злочинцеві краще постати перед законом, оскільки всяке покарання і є лікуванням блудної душі [3].

Слід зазначити, що ідеї античних філософів не залишались лише на папері. Втіленням їх творчого доробку стали практичні кроки тогочасних державних діячів. Зокрема, Солон, знаменитий афінський політик і законодавець, збагнув та реалізував у державній практиці поняття демократії як відповідальності усіх громадян за стан справ у державі. Солон вважав, що беззаконня та міжусобиці - найбільше зло, а порядок і закон – найбільше добро для держави. Подолання аномії має наслідком установа законного порядку, якого потребує держава. Саме з Солона, за висловом Аристотеля, в Афінах "почалася демократія"[4].

Загалом спільною рисою позицій давньогрецьких філософів було їх розуміння аномії як руйнівного фактора в існуванні держави і суспільства. У вченнях різних філософських шкіл Античності ми знаходимо схожі погляди на

утвердження законності і правопорядку як основи суспільного буття. Різниця була лише в поглядах на методи державного управління.

Так, послідовники Піфагора найбільшим злом вважали анархію, що вела до беззаконня. Але при цьому висловлювалися проти демократичного устрою, вважаючи кращою формою правління аристократію.

Сократ, з ім'ям якого пов'язують виникнення моральної філософії, сформулював концепцію договірних відносин між державою та її членами (громадянами). Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише в разі панування в державі (полісі) законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості [5].

Найвидатніші представники давньогрецької філософії – Платон і Аристотель – зробили вагомий внесок у розвиток державно-правових концепцій Давньої Греції, в тому числі у теорії законності та правопорядку.

Так, Платон, міркуючи над створенням ідеальної держави, вважав, що у кожному конкретному випадку збудником вчинків людини є її самолюбство. Тому протидією аномії є регламентація всіх аспектів життя й діяльності людини в суспільстві.

Аристотель виклав свої погляди на державу, закон і протидію беззаконню у творах “Політика”, “Етика” та “Афінська політія”.

Філософи античності заклали міцне теоретико-правове підґрунтя, на якому продовжували будувати свої концепції мислителі Середньовіччя. Спираючись на ідеї своїх попередників, вони пов'язували проблеми держави і права із християнською релігією і мораллю.

Зокрема, Іоанн Солсберійський (XII ст.) високо оцінював роль римського права у вихованні людини, виправдовував тираноборство.

Видатний мислитель Середньовіччя Фома Аквінський сформулював свою теорію права. Для нього право – це насамперед сфера правди, справедливості і законності. Закон, на думку мислителя, повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства і повинен встановлюватися всім суспільством, або тими його представниками, кому воно довірило видавати ці закони. За його логікою,

такий порядок автоматично забезпечує виконання і дотримання законності [6]. Отже, закон і законність виступають як загальне благо. Беззаконня ж є антитезою справедливого устрою суспільства.

Італійський мислитель XIV століття Марсилій Падуанський в якості шляху подолання аномії в суспільстві вбачав суспільний договір і державний устрій, збудований за принципом поділу влади на законодавчу і виконавчу.

Таким чином, морально-етичні погляди середньовічних мислителів логічно поєднувались із політико-правовими ідеями, що були розвинуті філософами наступних епох.

Зокрема, відомий мислитель епохи Відродження Н.Макіавеллі у праці "Государ" зазначив, що запобігти беззаконню можливо лише опираючись на добрі закони та сильне військо. Одну із серйозних причини беззаконня в Італії він бачив саме у найманцях, готових битися за будь-кого, хто більше заплатить, завжди віроломних і часто небезпечніших для свого наймача, аніж для його ворогів. Такі професійні солдати майже повністю витіснили колишнє громадянське ополчення вільних міст і, будучи пострахом для Італії, довели водночас повну неспроможність супроти краще організованих і вірнопідданих французьких військ [7].

Ще один представник епохи Відродження французький теоретик Ж.Боден (1530-1596) у своїй праці "Шість книг про державу" перший в історії політико-правової думки сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. Суверенітет - це абсолютна і постійна влада держави, не зв'язана ніякими законами над громадянами і підданими. Це вища і незалежна влада як усередині країни, так і у відносинах із закордонними державами. Вище носія суверенної влади тільки Бог і закони природи. Державу Ж.Боден визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що в них є загальне на основі суверенної влади. Держава – це правове управління згідно зі справедливістю і законами природи. Правом воно відрізняється від зграї розбійників чи піратів, з якими не можна укласти союзів.

Протиставлення закону і беззаконня, порядку і анархії є предметом роздумів і філософів XVII-XVIII століть.

Томас Гоббс, великий англійський мислитель XVII ст., у своїх працях виводив розвиток людського співжиття від «природного стану» (війни всіх проти всіх) до суспільного договору, закону, основою якого є моральне кредо – поводитись з іншими так, як індивід бажає, щоб поводитись із ним. Гарантом такого закону, що не допускає повернення суспільства у первинний стан беззаконня, є держава.

Видатний представник англійського емпіризму Джон Локк як протидію стану беззаконня і неупорядкованості суспільства запропонував принципи розподілу влади та акцентував на тому, що призначенням держави є гарантування природних прав людини [8].

Французькі філософи епохи Просвітництва Ш.-Л. де Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо розвинули проблематику подолання аномії.

Монтеск'є вважав, що суспільство зруйнується, якщо йому не буде притаманна справедливість. Беззаконня є руйнівним для людської спільноти. Тож виникнення держави для подолання аномії об'єктивно детерміноване логікою історичного розвитку суспільства.

Ж.-Ж. Руссо зазначав, що закон є вираженням загальної волі та виступає гарантією індивідів від сваволі уряду, який не може діяти з порушенням норм закону [9].

Підсумовуючи вище викладене, слід констатувати, що погляди філософів різних епох на поняття аномії є схожими, незалежно від часової та географічної приналежності. Зі старозаповітних часів і до періоду Нового Часу мислителі утверджували погляди на беззаконня як на руйнівне для суспільства явище. Протиставлення беззаконня порядку в суспільстві та концептуальний пошук методів подолання аномії були предметом філософського осмислення багатьох шкіл, напрямків та окремих філософів.

Логічним продовженням цього пошуку стала розробка поняття аномії філософами XIX-XX ст.ст.

1.2. Основні теорії аномії XIX-XX століть

Зміни в суспільно-політичному житті XIX-XX ст.ст., пов'язані із новими способами та організацією виробництва, обумовили перехід на новий рівень дослідження явища аномії. Цей період виявився кульмінаційним в історії філософсько-правової думки, адже саме вченими XIX-XX ст.ст. була розроблена найбільша кількість системних теорій та підходів до правильного розуміння цієї проблеми, що дало змогу розтлумачити дане явище в контексті філософії права.

І хоча більшість науковців досліджували явище аномії як таке, що здійснює негативний вплив на кожную особистість і суспільство в цілому, проте не можна не зазначити і про інші погляди на цей феномен. Зокрема, наприкінці XIX ст. французький філософ-мораліст Ж.-М. Гюйо розглядав аномію як позитивне явище – звільнення індивіда від влади догматичних приписів. Така думка не була панівною у тогочасному філософсько-правовому дискурсі, проте заслуговує на увагу для повного розуміння спектру поглядів на проблематику аномії.

Введення в науковий зворот поняття аномії пов'язують, перш за все, з роботами французького соціолога і філософа Еміля Дюркгейма (1858-1917). Аналізуючи різні форми відхилення від нормального життя сучасного йому буржуазного суспільства, Е.Дюркгейм запровадив поняття «аномія», під яким розумів такий стан суспільства, за якого для його членів втрачається значимість соціальних норм і розпоряджень, результатом чого є зростання частоти проявів тих форм поведінки, які відхиляються від норми і мають саморуйнівний характер [10].

Розглядаючи аномію як стан відсутності унормованості і ціннісної "вакууматизації" соціуму, Е.Дюркгейм виділяє дві концепції аномії, відповідно до двох головних моделей соціально-історичного розвитку суспільства. У архаїчних суспільствах, які він називав механічними, маємо справу з неспеціалізованими видами трудової діяльності, тоді як у розвинутих, названих

органічними, рівень поділу і спеціалізації праці досить високий. У архаїчних суспільствах люди поводяться і думають більш-менш однотипно через спільну орієнтацію на однакові життєві цілі. Коли ж суспільство стає складним (органічним, а не механічним), ускладнюється і робота. Внаслідок цього життєві цілі у різних соціальних груп стають неоднаковими, різними стають і правила соціальної життєдіяльності. У подібному суспільстві люди більше не зв'язані один з одним, їхні соціальні зобов'язання знеособлюються, перетворюються на анонімні [11].

Таким чином, аномія – це ламання соціальних норм, коли люди перестають знаходити собі місце у суспільстві, оскільки припиняють діяти правила, що забезпечують виконання конкретних соціальних ролей. Це призводить до невдоволеності життям, відхилень у поведінці, конфліктів.

Крім того, Е.Дюркгейм розглядає аномію з точки зору впливу на суспільну мораль. Так, у праці «Самогубство» він визначає аномію як важку моральну кризу, коли на ґрунті суспільних потрясінь порушується система правової і моральної регуляції індивідуальної поведінки, що призводить до втрати: особистої рівноваги, почуття належності до певної соціальної групи, почуття дисципліни і суспільної солідарності. Крайнім проявом цього стану особистості є акт самогубства. Е.Дюркгейм називає самогубством "кожен смертельний випадок, який безпосередньо або опосередковано є результатом позитивного або негативного вчинку, скоєного самим потерпілим, якщо останній знав про очікувані результати" [12].

Одним з основних факторів, що впливає на чисельність самогубств, на думку Е. Дюркгейма, – це різкі зміни умов соціального середовища, певні суспільні кризи. Однак, як підкреслює вчений, не всі суспільні кризи призводять до збільшення числа самогубств. Так, загальні цілі і завдання, які поєднують суспільство, сприяють його солідаризації. Якщо егоїстичне самогубство переважно поширене серед інтелігенції, то аномічне спостерігається, головним чином, у сфері торгівлі і промисловості в умовах економічної кризи. Аномічне самогубство – особливий вид суїциду,

здійснюваний внаслідок відчуженості індивіда від суспільства, в якому він не знаходить підтримки і захисту від внутрішньої нестабільності.

Концепція аномії, запропонована Е.Дюркгеймом, отримала розвиток у подальших наукових дослідженнях вчених. Зокрема, американський соціолог Р. Мертон (1910 – 2003) розвинув власну соціологічну теорію аномії, відповідно до якої аномія – це особливий морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи «моральних цінностей» і «вакуумом ідеалів» [13].

За концепцією Р. Мертона, аномія виникає тоді, коли населення не може легітимно досягти проголошених суспільством цілей. В такому випадку на його частку дістаються тільки незаконні способи, завдяки яким люди пристосовуються до аномії. Найчастіше мова йде про відхилення в поведінці.

Подібно Е.Дюркгейму, Р. Мертон бачив у злочині "нормальну реакцію нормальних людей на ненормальні умови". Самогубство, яке Е.Дюркгейм інтерпретував головним чином як наслідок аномічного стану суспільства, для Р.Мертона стало лише однією з можливих поведінкових реакцій на аномію, в числі яких, він розглядав злочин, правопорушення, психічний розлад, алкоголізм, наркоманію і т.д. Власне аномію Р. Мертон трактує в більш широкому контексті соціальної структури, аналітично розділяючи останню на дві фази, або два елементи. Перший складається з цілей, намірів та інтересів, які визначаються даною культурою, другий визначає, регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей.

Р. Мертон в якості причини аномії визначав відчуття напруги й дискомфорту в людини, яка не знаходить законних шляхів задоволення своїх соціокультурних потреб. Це відчуття минає після вибору однієї із п'яти ліній девіантної поведінки:

1) «конформізм» (згода з цілями суспільства та засобами їх досягнення). Наприклад, молода людина, визначаючи свою мету – фінансовий успіх, досягає її законними шляхами, тобто отримує добру освіту, знаходить престижну роботу, успішно просувається щаблями кар'єри;

2) «інновація» передбачає згоду із суспільно схваленими цілями, але відкидає соціально схвалені засоби їх досягнення. «Інноватор» використовує нові, але незаконні засоби здобуття багатства: він удається до рекету, шантажу, витрачає чужі гроші тощо;

3) «ритуалізм» передбачає заперечення цілей певної культури, але використовує (іноді доведені до абсурду) соціально схвалені засоби. Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоби кожен бланк був підшитий у чотирьох примірниках. Зрештою, він стає жертвою бюрократичної системи, алкоголіком із відчаю. Це відбувається тому, що забувається мета діяльності – для чого все це робиться;

4) «ретреатизм» (утеча від дійсності) спостерігається тоді, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їх досягнення. Проявом ретреатизму є маргінали — волоцюги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани тощо;

5) «заколот» – відкидаються і культурні цілі, і соціально схвалювані засоби досягнення. Старі цілі й засоби замінюються на нові: створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система приватної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж існуюча.

Ці види дають наочне уявлення про те, яку поведінку вибирає індивід в якості відповідної реакції на посилення аномії [14].

Р. Мертон у своїй статті «Соціальна структура і аномія»(1938) пов'язав концепцію аномії Е.Дюркгейма з проблемами кримінології. Одна з головних його ідей полягає у тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на досягнення яких суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Стаття Р. Мертона дала потужний імпульс використанню феномена аномії при поясненні причин злочинності [15].

Таким чином, якщо Е. Дюркгейм бачив аномію в безнормності, в руйнуванні або ослабленні нормативної системи суспільства, то за Р. Мертоном

аномія являє собою "особливий структурний розлад культури", конфлікт, дисбаланс між культурними цінностями і санкціонованими інституційними засобами. Якщо за Е.Дюркгеймом аномія виникає лише в періоди швидких суспільних змін, то для Р. Мертонна неузгодженість між соціокультурними цілями і легальними засобами їх досягнення є постійним фактором напруги в соціальній системі.

Американський соціолог Толкотт Парсонс (1902-1979) у знаменитій «Соціальній системі» розширив типологію аномічних пристосувань Р. Мертонна, використовуючи систему трьох змінних замість двох і формулюючи вісім типів девіантної поведінки. Таким чином, проведено відмінність між декількома окремими аспектами соціального напруження. Розрив між обумовленими культурою цілями та інституціоналізованими засобами, що є у Р. Мертонна визначальним фактором напруги, для Т. Парсонса є один з його конкретних випадків. З точки зору Т. Парсонса, напруга може приймати і інші форми, як, наприклад, невідповідність очікувань щодо самого себе очікуванням інших щодо нього або нездатність чинного виробити певні інституційно очікувані прихильності. Т. Парсонс пояснює виникнення девіантних мотивацій невиконанням очікувань. Ставлення до джерела такої фрустрації амбівалентне. Воно може бути «пристосовницьким» або «відчуженим»; поведінка – активною чи пасивною. «Пристосовницька активна» орієнтація веде до інновації, «пристосовницька пасивна» – до ритуалізму. «Відчужена активна» орієнтація – до «заколоту», «відчужена пасивна» – до «ретритизму». Третя змінна – ставлення до «соціальних цілей» (людям, колективам) або «нормативних зразків» [16].

Дослідження причин аномії через призму психологічного змісту цього феномену здійснювали такі американські вчені, як Р.М. Макайвер, Л. Сроул та Д. Рісмен. Зокрема, відповідну психологічну теорію аномії розвинув Р.М. Макайвер (1882-1970). Він акцентував увагу на тому, що людина за стану аномії не стримується моральними нормами, втрачає почуття обов'язку, відчуття існування інших людей, скептично ставиться до життєвих цінностей

інших. Причини аномії на думку вченого – індивідуалізм, самотність, протиріччя між нав'язаним суспільством потребами та можливостями їх задоволення.

Р.М. Макайвер виділяє три типи аномії як стани свідомості індивідів. Індивіди є аномічними, коли:

1) їх життя безцільні внаслідок відсутності цінностей, що, в свою чергу, є результатом конфліктного зіткнення різних культур і систем цінностей: «втрачаючи компас, який вказує шлях у майбутнє, вони позбавляються справжнього»;

2) вони використовують свою силу або можливості заради самих себе – результат втрати моральних орієнтирів у суспільстві капіталістичної конкуренції;

3) вони ізольовані від значущих людських відносин і зв'язків через втрату «грунту своїх колишніх цінностей» [17].

Д. Рісмен розглядає аномію як синонім непристосованості. Невідповідних типовому зразку характеру епохи індивідів він розділяє на «автономних» і «аномічних». Перші здатні відповідати поведінковим нормам свого суспільства і вільні самостійно визначати ступінь такого відношення-невідповідності. Аномічні ж індивіди відповідають поведінковим нормам, відмінним від панівних.

Американський вчений Л. Сроул, через півстоліття після Е. Дюркгейма, в 1951 р., описав портрет свого сучасника – жертви аномії. Характерні для цього персонажа переживання він сформулював наступним чином:

«1. Я відчуваю, що впливові фігури в суспільстві байдужі до моїх запитів і потреб.

2. В суспільстві, де немає порядку і невідомо, що станеться завтра, мало чого можна домогтися.

3. Шанс досягти найважливіших для мене життєвих цілей все менше.

4. Що б я не робив, виходить, що життя проходить повз.

5. Я все більше переконуюся в тому, що не можу розраховувати на дружню підтримку з боку мого безпосереднього оточення» [18].

Безперечно, явище аномії розглядається як об'єкт дослідження соціально-філософської сфери, проте аномія безпосередньо пов'язана з теорією конфліктів і має також розглядатися у цьому контексті, задля співвідношення сфер виникнення цього феномену. Зокрема, Р. Дарендорф у своїй теорії конфлікту розглядає аномію як нелегітимний політичний конфлікт, що означає існування «зон беззаконня» в суспільстві, які виявляються у вуличних зіткненнях, насильстві, електоральній пасивності та інших антисоціальних акціях. Подібні акції не тільки демонструють делегітимність соціальних норм, але й являють собою потенційну загрозу суспільної стабільності та призводять до нового соціального конфлікту і навіть до зміни суспільно-політичної системи [19].

Німецький філософ Е. Фромм у своїх поглядах на «хворе суспільство» вказує на глобальну небезпеку аномії. Ідея основної гуманістичної праці Е. Фромма полягає в тому, що найголовнішим показником хвороби суспільства є байдужість до людської особистості, у зв'язку з цим можна оцінити і аномічні результати, представлені Е. Фроммом в поняттях «нарцисизму», «некрофілії», «садизму», «мазохізму». Ясно, що основи цих психопатологічних відхилень знаходяться не в самих людях, а в суспільних структурах [20]. Тут треба відзначити, що, за Е.Фроммом, підстави відхилень не слід шукати в порушеннях самих психічних, етичних або юридичних норм, їх недоліках або недосконалості. Наприклад, підставою крадіжки як аномічного явища є не слабкість закону, що діє проти нього, а ті соціальні умови, які породжують крадіжку. Наведена теза є актуальною і для сучасної правової практики в Україні, адже запобігання злочинам шляхом зменшення кола обставин, що сприяють злочинності, є більш ефективним, аніж посилення санкцій кримінально-правових норм.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про відсутність єдиного підходу до визначення терміну «аномія». Водночас на основі аналізу

основних теорій та підходів до розуміння цього поняття можна надати визначення аномії як стану соціальної дезорганізації суспільства, за якого соціально-культурні цінності, норми, інституції та зв'язки відсутні або стають нестійкими та суперечливими. Такий стан призводить до того, що більшість населення постає «поза суспільством» і вступає у конфронтацію з ним. Логічним умовиводом з цього будуть наступні характеризуючі ознаки:

- 1) нестійкість, суперечливість або повне зникнення чітких норм і правил поведінки, поява своєрідного нормативного вакууму;
- 2) невідповідність нормативного та інституційного аспектів соціально-правового порядку;
- 3) руйнування суспільних цінностей.

Зважаючи на універсальність аномії як явища, його притаманність кожному суспільству, дослідження цього феномену є актуальним завданням для правової науки кожної держави. Стану та перспективам вивчення аномії в сучасній Україні присвячено наступний розділ цієї роботи.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСТЬ, СПЕЦИФІКА І ЧИННИКИ РОЗВИТКУ АНОМІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Становлення сучасного поняття аномії у філософсько-правовому дискурсі XXI століття

Вивчення причин та способів подолання аномії залишається актуальним питанням і для дослідників XXI століття. При цьому слід відзначити, що явища, які обумовлюють виникнення аномії, у сучасних умовах мають справді глобальний характер. Так, фінансова криза 2007 року, що почалась як локальна іпотечна криза у США, мала своїм наслідком вплив на держави та суспільства по всьому світі, включаючи Україну. Подібні кризові явища, до одного ряду з якими можна віднести також соціальну нестабільність, воєнні конфлікти, природні катаклізми тощо ставлять нові питання, що вимагають відповідей. У фокусі уваги сучасної науки та філософії знаходяться проблеми детермінованості аномії: які кризові явища і як саме обумовлюють аномію і чи не є при цьому зазначені явища самі наслідком панування аномії в суспільстві.

Серед сучасних теорій аномії слід відзначити макро-соціологічну теорію злочинності С. Месснера та Р. Розенфельда. Зокрема, у своїй роботі “Інституційна теорія аномії: макро-соціологічне пояснення злочину” [21] американські вчені порівнюють теорії аномії на “мікро-рівні”, що апелюють до специфічних особливостей індивіда (біологічні, психологічні, соціально-психологічні тощо), наслідком яких є злочинна поведінка окремої особи, із теоріями аномії на “макро-рівні” – тобто на рівні соціальних спільнот, сукупностей (aggregates). У цьому контексті слід зупинитись на так званій теорії соціальної дезорганізації.

Теорія соціальної дезорганізації є однією з найбільш важливих теорій, розроблених Чиказькою школою соціології [22]. Ключові положення теорії полягають у тому, що злочинність визначається місцем. Іншими словами,

територія, де проживає особа, є суттєвим фактором, що впливає на те, чи буде втягнута ця особа у протиправну діяльність. На думку прихильників теорії соціальної дезорганізації, місце проживання людини має навіть більше значення для можливої протиправної поведінки, аніж індивідуальні характеристики, на зразок статі, раси, національності тощо. Наприклад, теорія стверджує, що молодь із криміногенних районів більш активно сприймає кримінальну субкультуру, і таким чином з часом сама стає частиною злочинного світу.

Аналогічну думку висловлюють і дослідники Л. Гейнс та Р. Міллер у книзі “Кримінальна юстиція в дії” [23]: “Злочин є більшою мірою результатом несприятливих обставин у певних спільнотах”. Природними факторами, що призводять до збільшення рівня злочинності, Л. Гейнс та Р. Міллер називають “виключення із загальноосвітніх шкіл, безробіття, погану інфраструктуру та неповні сім’ї”.

Водночас теорія соціальної дезорганізації має і ряд недоліків. Так, критики цієї теорії відзначають, що хоча вона й дає часткове пояснення стосовно причин виникнення вуличної злочинності, проте не дає відповіді на більш широкі та специфічні питання, зокрема щодо причин виникнення організованої злочинності, корпоративної злочинності або протиправної поведінки взагалі.

Таким чином, не менш важливим є дослідження аномії з позицій індивідуальних особливостей людини. Зарубіжні дослідники приділяють значну увагу цьому аспекту. Так, Ю. Гарфілд у своїй публікації “Зв'язок протиправної поведінки з аномією: теорії Е. Дюркгейма, Р. Мертон та Л. Сроула” стверджує, що термін “аномія” апелює до особистісного почуття неспокою, відчуження і непевності, обумовлених відсутністю ідеї або цілі [24].

Дослідники Ф. Адлер та В. Лауфер у своїй роботі “Спадок теорії аномії” наводять різні погляди на причини виникнення протиправної поведінки. Зокрема, йдеться про агресивність та “ворожість” особи (теорія Агню) [25], які

визначають більш низький рівень терпимості індивіда, а отже сприяють вчиненню ним протиправних діянь.

Також Ф. Адлер та В. Лауфер наводять дослідження Т. Хірші та І. Ная, які виводять причини протиправної поведінки особи з особливостей, які закладаються в людині з дитинства. Так, за даними вчених, значно більш висока кількість правопорушень зафіксована у тих осіб, які негативно ставились до навчання в школі або проявляли негативне ставлення до батьків та старших [25, с.120]. Дослідження Т. Хірші та І. Ная стали основою для розробки так званої теорії контролю у протидії аномії, спрямованої на визначення індивідуальних особливостей людини та зменшенню їх негативного ефекту.

Не менш знаковими для вивчення аномії наприкінці ХХ - початку ХХІ століть стали дослідження американського соціолога Роберта Белли. Відомий, перш за все, як автор концептів “громадянської релігії” та “релігійної еволюції”, Р. Белла у своїй роботі “Звички серця: індивідуалізм та приналежність в американському житті” [26] піднімає питання психологічних основ виникнення аномії як загальносоціального явища. Дослідник розвинув теоретичний спадок Р. Мертона, який на прикладі американського суспільства описував прагнення до багатства як рушійну силу устремлінь індивіда. Наслідком цього “грошового успіху” стає бажання нескінченно збагачуватись будь-якими, в тому числі й незаконними, засобами. Безпосереднім наслідком панування таких ідей є дедалі більша атомізація та хаотизація суспільства і, зокрема, як наслідок – стан аномії.

Р. Белла, погоджуючись із теоретичними викладками Р. Мертона, водночас зазначає, що досягнення багатства саме по собі мало важить для особи. Більш значущим є постійне прагнення отримувати більше, що у свою чергу вимагає свого роду “зовнішнього підтвердження” того факту, що індивід просувається “вгору”. На цьому базисі Р. Белла будує свою теорію “життєвих етапів”, що, як пояснює дослідник, супроводжуються кризами. При переході від дитинства до підліткового віку й подальшого дорослішання людина

звільняється від пут нормативних обмежень: “Кожна життєва криза, а не лише підліткова криза, є кризою відділення та звільнення. Але із більшою свободою більшою стає і непевність особи” [26, с. 81-82].

Наприкінці ХХ століття американські вчені запропонували методики з виміру аномії. Вже перші вимірювання інтегральних індексів аномії виявили, що перехід західного суспільства від індустріального до постіндустріального викликав у багатьох людей стан аномічної деморалізованості. Процес пристосування до нових соціальних норм був важким, навіть за умов загального підйому економіки, поліпшення умов праці та помітного підвищення рівня життя [27, с. 311-321].

Слід констатувати, що в країнах, де зміна ціннісно-нормативної системи пов’язана зі значним погіршенням соціально-економічної ситуації, наслідки аномії є набагато важчими: вона супроводжується суттєвим зростанням різних форм девіантної поведінки, високим ступенем песимізму, цинізму, недовіри до політичних інститутів. Ці процеси ілюструють дослідження вчених на предмет специфічних проявів аномії в пострадянських суспільствах.

Насамперед, як зазначає український соціолог О.М. Балакірева, майже в усіх пострадянських суспільствах виникла соціально-культурна криза, яка у сучасному глобалізованому, інформатизованому суспільстві набувала ознак системності. Визначальними рисами її вважаються такі взаємопов’язані явища: змасовлення культури, розмивання соціальної та культурної ідентичності, знецінення загальнолюдських цінностей, панування деструктивних (з соціальної точки зору) правил, норм та приписів тощо. Разом з тим відбувається розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилюються процеси матеріальної поляризації, виявляються ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті [28].

Російський науковець В.В.Кривошеев відзначає специфічні прояви аномії, що характеризують пострадянські держави (в тому числі і Україну): аномія проявляється у процесі переходу суспільства від цілісного стану до фрагментарного, атомізованого. Дійсно, в радянському суспільстві

спостерігався відносно цілісний стан, що не виключав при цьому певної міри атомізації. Перехід до економіки капіталістичного типу призвів до крайньої індивідуалізації, що зумовлено самою філософією даної формації, а індивідуалізація, у свою чергу, призвела до атомізації на всіх рівнях [29].

Варто звернути увагу на погляд ще одного російського вченого, доктора соціологічних наук, професора В.А. Бачиніна, який розглядає аномію в контексті трансгресивності. Трансгресивність (від лат. *transgressio* — подолання) - властивість людської природи, що змушує людей прагнути до подолання перешкод в ім'я досягнення поставлених цілей і при цьому порушувати звичні стереотипи [30]. Вчений надає трансгресивності ознаку амбівалентності, тобто як позитивний, так і негативний вимір. З одного боку це здатність створювати під час просування від відомого до незвіданого нове, раніше небачене, те, чого немає в природному світі. На цьому шляху виникають різноманітні продукти творчості, твори духовної та матеріальної культури, образи, ідеї, нові форми філософії, наукові відкриття і т.д. З іншого боку, трансгресивність здатна виявлятися як прагнення переступити межу дозволеного, подолати нормативні, моральні і правові бар'єри, що відокремлюють допустиме від забороненого. Вона може змушувати людину прагнути до гострих переживань, спричинених подоланням важких перешкод, будити спрагу сильних, повних драматизму вражень і пристрастей, які дозволили б їй відчувати повноту буття. І коли людина не знаходить таких переживань у сферах позитивної соціальної діяльності, вона може заради них піти по деструктивно-кримінальному шляху. Людині може здаватися, що через злочин їй здатна відкритися якась істина, недоступна більшості звичайних людей, що вона має не тільки соціальний, а й екзистенційний сенс. Щоб добути її, долучитися до неї, необхідно самому переступити межу морально-правової заборони, щоб в результаті відчувати себе вищими за ті, хто на це не здатний. Кримінальна трансгресія дозволяє людині дізнатися, ким вона стає в критичних ситуаціях перебування. Але при цьому відбувається підміна конструктивних цілей і засобів на деструктивні, що заводить особистість в екзистенційний

тупик, і змушує її провалитися в ще глибшу темряву нерозуміння головних життєвих сенсів [31].

У контексті дослідження заявленої проблеми, результативним є звернення до досліджень відомих українських вчених Є.І. Головахи та Н.В. Паніної, які пов'язують виникнення феномену аномії з розпадом традиційної культури та життєвого укладу, що породили невідомі до того економічну нерівність, політичні пристрасті та моральну непорядність. Люди втратили орієнтири соціальної поведінки, проте жага наживи, культ сили, нахабність та цинізм стали супутниками цього «смутного часу». Науковці вважають, що на даний час зберігається спокуса подолати руйнування ціннісно-нормативної системи не шляхом виважених демократичних перетворень, а за прикладом встановлення «залізного порядку» у тоталітарній Спарті [32, с. 5-10].

Необхідно також розглянути думку вітчизняного науковця М.М.Рогожі, яка стверджує наявність аномічних тенденцій як супроводжуючих чинників високомобільних соціокультурних зрушень і трансформацій сучасності. Саме в умовах сучасної соціальної аномії вона віднаходить потенційні можливості маргінальності. Маргінальна ситуація, як зазначає М.М.Рогожа, виникає на межах несхожих форм соціокультурного досвіду, завжди є досить напруженою і по-різному реалізується на практиці. Вона може бути джерелом неврозів, деморалізації, індивідуальних і групових форм протесту. У той же час вона буває джерелом нового сприйняття й осмислення соціокультурного буття, нетривіальних форм інтелектуальної, художньої, моральнісної творчості [33, с.167-174].

Таким чином, на основі аналізу зазначених підходів можна зробити висновок про те, що дослідження аномії у 21 столітті має міждисциплінарний характер. Це явище є предметом вивчення філософії, соціології, психології, кримінології та інших суспільних наук. Дослідження аномії спрямовані, в першу чергу, на розробку стратегії соціального управління в умовах суспільства під впливом аномічних процесів. Зважаючи на актуальність цього

питання для розвитку сучасної України, доцільним буде висвітлити проблематику досліджень аномії у вітчизняній науці.

2.2. Особливості прояву аномії в українському суспільстві та можливі шляхи її подолання

Як було зазначено у попередніх розділах роботи, стан аномії має безпосередній вплив на вектор розвитку суспільства. Саме тому необхідно проаналізувати всі чинники, які спонукали виникнення стану аномії в українському суспільстві. Це необхідно також для визначення основних шляхів подолання цієї проблеми та можливості уникнути її виникнення в майбутньому. Визначення України як соціальної держави, закріплене на конституційному рівні, вимагає відповідної державної політики, спрямованої на утвердження верховенства права як фундаментального принципу організації суспільного життя. Таким чином, дослідження стану аномії у вітчизняному суспільстві слід проводити із зазначених позицій.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Основні трансформаційні процеси почалися в нашому суспільстві з моменту здобуття незалежності. Ретроспективний аналіз розвитку українського суспільства з моменту здобуття Україною незалежності у 1991 році ілюструє зміну суспільних настроїв. Як вказує Н.В. Щербакова, український соціум, будучи новим утворенням, який виник після розпаду Радянського Союзу, зазнає спрямованих трансформацій, що активно відбуваються у його суспільній свідомості [34]. Ці зміни пов'язані, перш за все, з трансформаціями, які мають місце у базових інститутах, що складають його інституційну матрицю. При цьому більшості громадян, які не мають можливості реально впливати на перебіг змін у суспільному розвитку українського соціуму, доводиться оцінювати всі суспільні зміни через критерії стану власного реального життя, абстрагуючись від політичного [35].

Аналіз наукових джерел дозволяє розглянути сутність трансформаційних процесів, які відбулися в нашій державі з часів здобуття незалежності, зокрема порівняти сучасний стан суспільства з попереднім, радянським. Як зазначає О.Ю. Тергенєва, структура тоталітарного суспільства допускала тільки одну єдину ідеологію, одну форму власності. Існувала жорстка командно-адміністративна система управління державою та життям кожної людини. Вважалося, що суспільство поділено на три основні класи: робітників, селян та прошарку інтелігенції. Але цей поділ був суто формальним, оскільки для нього були відсутні необхідні економічні основи у суспільстві [36].

Стосовно специфіки ідеологічної ситуації у радянському суспільстві, слід зазначити, що в його соціальній структурі пролягала глибока межа між правлячою верхівкою та основною частиною населення, в еліті йшли процеси самовідтворення, що робило її закритою від суспільних впливів. Основна частина соціуму була відділена від власності та не мала ефективних важелів впливу на суспільні процеси. Соціальні переміщення у суспільстві звичайно відбувались, але вони були виключно горизонтальними і стосувалися загалом професійних змін, а соціальні позиції зазвичай мало чим відрізнялися. Неможливість вертикальних змін у соціальному статусі не забезпечувала зацікавленості у праці та активності індивіда щодо покращення рівня життя. Фактично основна частина населення обслуговувала номенклатуру, тобто були найманими працівниками [37].

У сучасному українському суспільстві соціальна структура має свої відмінності та особливості. Соціальна структура стала більш пристосованою до нових умов. Як відзначає Л.В. Глушкова, йде процес модернізації, пов'язаної з розумінням останньої вже не з точки зору промислово-технологічних змін, а політичних, економічних та культурних [38]. Проте такі суспільні трансформації привели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій.

У будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації певної якості завжди досить

міцно займають домінуючу позицію, як в індивідуальній, так і в суспільній свідомості. Це обумовлено не ланцюгом якихось випадкових подій, а наслідком дії таких законів діалектики, як закон єдності та боротьби протилежностей, закон подвійного заперечення, а також закон взаємного переходу кількісних змін у якісні. Прояв цих законів є вищим синтезом основних філософських принципів, наприклад, загального зв'язку та розвитку, причинності, системності та ін. У свою чергу, ці принципи накладаються на фактори, які активно діють по відношенню до ціннісних орієнтацій. У зв'язку з цим необхідно проаналізувати фактори, що впливають на формування ціннісних орієнтацій та зумовлюють нестійкість соціального середовища, його дезорганізацію.

Н.В. Щербакова наводить наступну класифікацію таких факторів: соціально-економічні, соціально-політичні та соціокультурні [34]. Зокрема, до соціально-економічних вона відносить: існування тіньової економіки; дію великого іноземного капіталу; концентрацію власного великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою; збереження значного державного регулювання в економіці; міграційні процеси українців за кордон; низька трудова (та, в цілому, соціальна) мобільність на ринку праці; обмежені можливості вертикальної мобільності; процеси маргіналізації українського суспільства.

Вищенаведені фактори підтверджуються відповідними статистичними даними. Наприклад, дослідження українського Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи показали, що у 2012 році більше половини (56%) українців у віці від 16 до 26 років хотіли б покинути країну [39]. У 2015 році ситуація з настроями молоді не змінилася. Емігрувати з України бажають 55% молоді, причому 4% – планують це зробити найближчим часом, 13% – шукають таку можливість, а 38% – хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном [40]. У 2017 році кількість бажаючих виїхати з України зросла майже до 70%. Це свідчить про незадоволення громадян економічними умовами, у зв'язку з чим вони намагаються поліпшити свій фінансовий стан і реалізувати кар'єрні очікування в інших країнах [41].

В якості додаткового чинника соціальної нестабільності слід зауважити про різке розшарування суспільства за економічним критерієм. Як зазначає з цього приводу Ю.М. Антонян, в Україні особливо характерна проблема «нестабільності третього (середнього) класу» як такого [42]. Водночас саме середній клас має складати основу громадянського суспільства та брати найбільш активну участь у процесі громадянської соціалізації.

Ще одним, не менш важливим фактором є розповсюдження бідності населення. У засобах масової інформації наводяться такі дані стосовно зміни рівня бідності в Україні: від найгіршої ситуації наприкінці 1998 року, коли 52% респондентів заявили, що майже голодують, до поступового поліпшення у 2008 році, коли рівень бідності знизився до 11%. Після початку світової кризи, рівень бідності зріс до 21%, поступово зменшуючись та збільшуючись під дією чинників зовнішнього та внутрішнього характеру. Згідно з результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, рівень бідності в Україні за 2017 рік зменшився до 12%. Водночас, за словами постійного представника програми розвитку ООН в Україні Н. Вокера, 60% населення нашої держави живе за межею бідності [43].

Важливою в даному випадку є також і суб'єктивна оцінка бідності та соціальної самоідентифікації українців. За результатами опитування 59% респондентів віднесли себе до бідних, до небідних, але ще не представників середнього класу – 39%, до представників середнього класу – 2%, і вважали себе заможними лише 0,1 % респондентів. Як бачимо, результати підтверджують вищевказані показники, що свідчить про існування особливої концентрації аномії в економічній сфері [44].

Наступна група факторів – соціально-політичні. Ряд вчених вважає, що до дезорганізації суспільства та втрати українським соціумом морально-ціннісних та нормативних орієнтирів призвела невірно визначена внутрішня політика. Зокрема, дослідниця О.М. Сахань стверджує, що протягом тривалого деструктивного впливу влади у 2010-2013 рр., через руйнівну для держави та суспільства політику, українському соціуму наносився «удар по основі

соціального життя, що завдало шкоди зв'язкам, які поєднують людей» поширювалися відчуття ізолюваності та самотності, незахищеності, відбувалося накопичення сильного негативного досвіду, внаслідок чого утворилися «травматизовані спільноти». Правоохоронна і судова системи в нашій державі поступово знищувались, армія втрачала боєздатність, основним законом стала корупція, а норм, які посилюють відповідальність можновладців за ті злочини, які вони скоїли, так і немає. Через те, що обіцяне, а не втілене у реаліях життя, вже не сприймається громадянами за еталон, до якого треба прагнути, їхні погляди все більше повертаються до того, що вони вже переживали і мали [45].

Негативний вплив деструктивної політики влади проявився у таких аспектах: панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; нерозвиненість громадянського суспільства й правова незахищеність громадян; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва; специфіка громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві (криза ідентичності) тощо [34].

Якщо розглядати деякі традиційні політичні цінності, зокрема свободу і справедливість, то можемо спостерігати певні їх негативні відтінки, а саме:

- неповноцінність демократичних прав і політичних свобод громадян, певна їх ілюзорність, жорстка залежність від ринкових (економічних) умов;
- несправедливий розподіл благ, колосальна майнова диференціація населення, економічний вплив на прийняття судових рішень, залежність правових дій від політичної волі;
- певний відступ від моральних норм і принципів заради одержання прибутків, знецінення людських стосунків, посилення агресивних, насильницьких, загалом аморальних тенденцій [46].

Деформація системи ціннісно-нормативних орієнтацій населення на фоні дедалі більшого економічного розшарування має своїм наслідком погіршення криміногенної ситуації та істотно ускладнює превентивну діяльність з боку

держави. Як відзначив у зв'язку з цим дослідник В.В. Кривошеєв, аномія виступає у формі криміналізації всього соціуму. Будь-яке порушення моральної і правової регуляції викликає наростання кількості злочинних поведінкових актів індивідів [29].

Криміналізація суспільства є результатом дії факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного походження. Існування в умовах невизначеності, неможливості законним шляхом реалізувати свої інтереси деформує ціннісні орієнтації населення, створює передумови для порушень закону, знижує поріг нетерпимості до злочинності, стирає межу між аморалізацією і злочинністю.

Вплив засобів масової інформації є однією з найважливіших проблем у сфері зворотного впливу злочинності на суспільство. Кримінальні теми є одними з найбільш «касових», при цьому складні питання злочинної поведінки розглядаються з різним ступенем компетентності, правдивості в зображенні особи злочинця. Все це позначається на формуванні ціннісних орієнтацій, установок, поглядів, суджень осіб, що знайомляться з подібними творами [47].

За умов насадження медійними засобами спотвореної дійсності формуються стереотипи, що задають життєві орієнтири телеглядачам. Особливо це стосується дитячо-юнацької аудиторії, ціннісне підґрунтя якої тільки вибудовується, через подібну телевізійну продукцію, де пропагуються криваве насильство, сексуальні збочення, агресивна асоціальна поведінка, насильство та жорстокість, цинічне ставлення до життя або «естетика зла»[48].

З точки зору соціокультурної сфери, як зазначає Н.В.Щербакова, можна визначити такі фактори, що спричиняють аномічний стан суспільства: особливості моралі у перехідному суспільстві – поява «людини парадоксальної»; зменшення ролі інституту сім'ї у процесі виховання молоді; інтеграція спотвореного «світоглядного коду» в свідомість молоді через використання вітчизняною системою освіти «мозаїчного знання»; феномен секуляризації; ослаблення інтегруючої функції культури в українському суспільстві [34].

Деякі дослідники дають іншу назву цій групі факторів, а саме як фактори

низького рівня моральності і правосвідомості населення. Зокрема, Ю.Ж. Шайгородський підкреслює, що аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Адже цінності – це своєрідний «культурний код». Кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси [49].

На думку доктора філософських наук Є.І. Головахи, соціальне мікросередовище останніми роками виконує вкрай важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом'якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісно-нормативної системи [50]. Проблема полягає в тому, що переважання таких взаємин у соціумі може стати відчутною інституційною перешкодою для розвитку демократичного суспільства, в тому числі й інститутів влади, оскільки громадяни за таких обставин здебільш піддають сумніву їх легітимність і внаслідок цього дистанціюються від них.

Узагальнюючи викладене, варто підкреслити: зміни, що відбуваються в українському суспільстві протягом останніх десятиліть, призвели не лише до зламу існуючих економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Стан суспільства набув аномічних ознак. Такий стан негативно відбивається на побудові суспільних відносин, що призводить до дроблення українського суспільства, а, значить, до втрати можливості виходу з перманентної кризи.

Проведений теоретичний аналіз поняття аномії та дослідження появи цього феномену у філософсько-правовому дискурсі 21 століття дають підстави вважати, що українське суспільство на сучасному етапі перебуває у стані

аномії, оскільки переважна більшість українських громадян переживає морально-ціннісний вакуум на тлі зменшення значення традиційних соціальних цінностей.

Тому подолання аномії – серйозна соціально-психологічна, філософсько-правова проблема, яку неможливо вирішити виключно «згори», або ж – у межах певного наукового напрямку (соціології, психології, філософії чи права). Подолання аномії має ґрунтуватися, на докладному її вивченні, що неможливо без попереднього визнання її існування в якості соціального «тла», на якому відбувається формування безлічі соціальнозначущих проблем.

На нашу думку, подолання проявів аномії в сучасному українському суспільстві повинно стати предметом комплексної державної політики, що має складатись з:

а) правової політики, що у свою чергу включає розробку, прийняття та впровадження цілої системи нормативно-правових актів — від соціально-економічного характеру до адміністративно-правових та кримінально-правових норм. Правові засоби мають забезпечувати, з одного боку, створення належних умов для запобігання виникнення явища аномії, з іншого боку – захист суспільних відносин від протиправних діянь;

б) соціально-економічної політики, що має на меті зменшення кризових явищ в економіці та суспільстві, наслідком чого має стати усунення передумов для проявів аномії;

в) освітньої та медійної політики, завданням якої є створення належної комунікації між державою, суспільством та кожним окремим громадянином у напрямку подолання аномії.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає можливість зробити низку висновків, що мають важливе теоретичне й практичне значення:

1. Погляди філософів різних епох на поняття аномії є схожими, незалежно від часової та географічної приналежності. Різні суспільства протягом свого історичного розвитку проходили через стани криз і дезорганізації, які порушували сформований порядок, підривали стабільність соціуму, руйнували його систему норм і цінностей. Одним із таких кризових станів і є аномія, що дослівно означає «беззаконня» і характеризується неузгодженістю соціальних цінностей, відсутністю чіткої системи норм.

Поняття аномії має довготривалу історію свого існування. Зі старозавітних часів і до періоду Нового Часу мислителі утверджували погляди на беззаконня як на руйнівне для суспільства явище. Протиставлення беззаконня порядку в суспільстві та концептуальний пошук методів подолання аномії були предметом філософського осмислення багатьох шкіл, напрямків та окремих філософів.

2. Логічним продовженням цього пошуку стала розробка поняття аномії філософами XIX-XX ст. ст. Цей період виявився кульмінаційним в історії філософсько-правової думки, адже саме вченими XIX-XX ст. ст. була розроблена найбільша кількість системних теорій та підходів до правильного розуміння цієї проблеми. Проте, незважаючи на величезну кількість досліджень цього періоду, не було сформовано єдиного підходу до визначення терміну «аномія». Водночас на основі аналізу основних теорій та підходів до розуміння цього поняття можна надати визначення аномії як стану соціальної дезорганізації суспільства, за якого соціально-культурні цінності, норми, інституції та зв'язки відсутні або стають нестійкими та суперечливими. Такий стан призводить до того, що більшість населення постає «поза суспільством» і вступає у конфронтацію з ним. Для нього характерні наступні ознаки: нестійкість, суперечливість або повне зникнення чітких норм і правил

поведінки, поява своєрідного нормативного вакууму; невідповідність нормативного та інституційного аспектів соціально-правового порядку; руйнування суспільних цінностей.

3. Поняття аномії у філософсько-правовому дискурсі ХХІ століття носить комплексний характер, адже це явище є предметом вивчення філософії, соціології, психології, кримінології та інших суспільних наук. Дослідження аномії спрямовані, в першу чергу, на розробку стратегії соціального управління в умовах суспільства під впливом аномічних процесів та обумовлені особливим, специфічним типом взаємин особи і суспільства. Більш того, проблеми аномії мають гносеологічні аспекти, що полягають у необхідності раціоналізації соціального хаосу, осмисленні глибинних процесів, без чого неможливі ні розробка стратегії соціального управління аномічним суспільством, ні будь-яка політика в ньому.

4. Проведений теоретичний аналіз поняття аномії та дослідження появи цього феномену у філософсько-правовому дискурсі ХХІ століття дають підстави вважати, що українське суспільство на сучасному етапі перебуває у стані аномії. Зміни, що відбуваються в українському суспільстві протягом останніх десятиліть, призвели не лише до зламу існуючих економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Такий стан негативно відбивається на побудові суспільних відносин, що призводить до дроблення українського суспільства, а отже й до втрати можливості виходу з перманентної кризи.

Таким чином, проблеми аномічного стану суспільства не обмежуються емпірично фіксованими проявами, вони зачіпають основоположні, фундаментальні пласти соціального життя, а саме: субстанціональні проблеми взаємин трансформаційного соціуму і особистості, процеси індивідуальної свідомості, що адаптується до швидкозмінних соціальних та культурних реалій, проблеми соціалізації особистості в умовах руйнації аксіосфери. Саме тому подолання аномії – серйозна соціально-психологічна, філософсько-правова

проблема, яку неможливо вирішити без її докладного вивчення та аналізу її згубних наслідків в українському соціумі.

Подолання аномії має ґрунтуватися на докладному її вивченні та розробці детальної комплексної державної політики у правовій, соціально-економічній, медійній, освітній сферах тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волович В. І. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Київ: Український Центр духовної культури, 1998. 738 с.
2. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового завіту. Київ: Видання Київської патріархії УПЦ КП, 2009. 368 с.
3. Платон. Избранные діалоги. Москва, 1965. 470 с.
4. Суриков И. Е. Законодательные реформы Драконта и Солона: религия, право и формирование афинской гражданской общины. *Одиссей. Человек в истории*. Москва: Наука, 2006. С. 201-220.
5. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье / в переводе и под редакцией С.А.Мальцевой. Санкт-Петербург: «Пневма», 2003. 688 с.
6. Нерсеянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. Москва, 1998. 439 с.
7. Разуваев В. В. Комментарии к «Государю» Макиавелли. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2014. 528 с.
8. Кириленко Г. Г., Шевцов Е. В. Философия: справочник студента. Москва: «Издательство АСТ; Филологическое общество «СЛОВО», 2000. 672 с.
9. Рассел Б. История западной философии / под ред. В. В. Целищева. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2001. 992 с.
10. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. / Сост. А. Б. Гофман. Москва: Канон, 1995. 352 с.
11. Kelley D. R. The human measure: Social thought in the Western legal tradition. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard Univ. Press, 1990. 358 p.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Санкт-Петербург: «Пневма», 1912. 346 с.
13. Теорія соціальної аномії Р. Мертона. URL: <http://ukrbukva.net/15376-Social-naya-anomiya-sushnost-i-priznaki.html> (дата звернення: 11.02.2018).

14. Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макєєва. 3-тє вид., стер. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2005. 455 с.
15. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Киев: Ин-т социол., 1996. С. 81-108.
16. Танчер В. К. Парсонс Талкотт. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю.Левенець, Ю.Шаповал та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 541 с.
17. Макайвер Р. М. Три типи аномії як стани свідомості індивідів. *Великий психологічний словник* / під ред. Б. Р. Мещерякова, акад. В. П. Зінченко. Москва: «Прайм – ЄВРОЗНАК», 2003. 440 с.
18. Равочкин Н. Н. Философский анализ социального явления «аномия»
URL: http://www.rusnauka.com/4_SND_2014/Philosophia/2_156813.doc.htm
(дата звернення: 15.02.2018).
19. Дарендорф Р. До критики соціології та її історії. *Стежки з утопії*. Москва, 2002. С. 85-173.
20. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с нем. Э.Телятниковой. Москва: «АСТ МОСКВА», 2006. 635 с.
21. Messner S. F., Rosenfeld R. Institutional Anomie Theory: A Macro-sociological Explanation of Crime. In: Krohn M., Lizotte A., Hall G. (eds) *Handbook on Crime and Deviance. Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer, New York, 2009. P. 209-224.
22. Ткачук О. М. Теорія соціальної дезорганізації як причина злочинності. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 18 травня 2017р.). Житомир. 2017. С. 429-431.
23. *Criminal Justice in Action*. Cengage Learning, 7 edition (January 17, 2012). URL: <https://www.amazon.com/Criminal-Justice-Action-LarryGaines/dp>.
24. Garfield E. The Anomie-Deviant Behavior Connection. *The Theories of Durkheim, Merton, and Srole*. Essays of an Information Scientist, 1987. P. 272-281.
25. Adler Freda, William S., Laufer A. *The Legacy of Anomie Theory*. Transaction Publishers, 1999. 439 p.

26. Bellah R., Madsen R., Sullivan W. M., Swidler A., Tipton, S. M. *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life*. New York: Harper Row, 1985. P.183-186.

27. Robinson J.P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes* / J.P. Robinson, P.R. Shaver, L.S.Wrightsman – San Diego, New York: Academic Press, 1991. – P. 311-321.

28. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. Київ, 2007. № 2 (19). С. 25-28.

29. Кривошеев В. В. Особенности аномии в современном российском обществе. *Социс*. Київ, 2004. № 4. С. 94-96.

30. Мак-Ким Дональд К. Вестминстерский словарь теологических терминов / пер. с англ. И. В. Аверченко и др.. Москва: Республика, 2004. 503 с.

31. Бачинин В. А. Беззаконие (аномия) как культурно-исторический. Газета «Протестант». 2018. URL: <http://www.gazetaprotestant.ru/2008/10> (дата звернення 18.02.2018).

32. Головаха Є. І, Горбачик А. П, Паніна Н. В. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. 142 с.

33. Рогожа М. М. Маргінальність як феномен в контексті антинормативізму. *Практична філософія*. Київ. 2002. Вип. №1 (5). С. 167-174.

34. Щербакова Н. В. Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної української молоді: соціально-філософський аналіз. Дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2017. 196 с.

35. Гордієнко Б. С. Механізми адаптації сучасної української інтелігенції в транзитивному суспільстві. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. Київ, 2009. 291 с.

36. Тургенєва О. Ю., Дудкова Я. В. Проблема аномії у сучасному суспільстві: соціально-філософський аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. Випуск №1. С.71-75.

37. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
38. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі. *Грані*. Дніпродзержинський державний технічний університет. Квітень 2016. Вип. № 4 (132). С.74-77.
39. Трудова міграція українців за кордон. Інститут демографії та соціальних досліджень. 2012. URL: <http://www.idss.org.ua/researches.html> (дата звернення: 22.02.2018).
40. Соціологічне дослідження "Молодь України-2015». GFK Ukraine. 2015. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/21074> (дата звернення: 22.02.2018).
41. Українці на експорт: сьогодні і завтра трудової міграції. 2017. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/413402/ukrayintsi-na-eksport-sogodni-i-zavtra-trudovoyi-migratsiyi> (дата звернення: 22.02.2018).
42. Антонян Ю. М. Концепция причин преступности и причины преступности в России. *Российский следователь*. Москва, 2004. № 8. С. 30-31
43. Рівень бідності в Україні за 2017 рік URL: <http://gordonua.com/ukr/news/money/riven-bidnosti-v-ukrajini-u-2017-rotsi-zmenshivsja-na-5-kmis-225925.html> (дата звернення: 25.02.2018).
44. Блерта Ч. Індекс людського розвитку: Україна падає, що робити? *Економічна правда*. 2017. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns> (дата звернення: 25.02.2018).
45. Сахань О. М. Соціальна девіантність в українському суспільстві як результат деструктивної політики влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Київ: Національна академія правових наук України. Випуск 28 (2014). С. 77-94.
46. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісна невизначеність як передумова розвитку політичної міфотворчості. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД, 2008. С.760-766.

47. Дремін В.Н. Організована преступність і кримінальна культура: механізми взаємодетермінації. *Криминогенна ситуація на юге України: особливості і проблеми сдерживання*. Одеса: Фенікс, 2003. С. 82-83.

48. Тимошенко В. І. Криміналізація суспільства як форма аномії. *Держава і право*. Київ, 2016. Вип. №72. С. 398-410.

49. Шайгородський Ю. Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД, 2010. Вип. № 4 (54). С.19-29.

50. Головаха Є. І. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років. *Українське суспільство – 2003: соціологічний моніторинг*. Київ, 2003. С.11-12.